

կոչումը:

Ես ուզում եմ կարծել, որ մենք, ռուս մակարոյձներս, որ սնուել և մտաւոր աշխատանքի համար ազատ ժամանակ ենք ձեռք բերել ժողովրդի ջանքերի շնորհիւ, կրմբունք մեր մեղքը և մեր անձնական շահերից անկախ, յանուն արդարութեան և ճշմարտութեան, որը դատապարտում է մեզ, կաշխատենք լուծել այն և ազատուիլ նրանից:

Ե. ծ. վ. Մ.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

2.

Մինչեւ Ե. դարի Բ. կէսը եպիսկոպոսները ամուսնացած էին: Յեղափոխութիւն աշխարհիկ հոգեւորականութեան կեանքում: Ամուրի եպիսկոպոսների վանքերում հաստատելու պատճառներ: Վաղաքապաշի կաթողիկէն եւ Սուրենայ անապատ: Հայ կրօնաւորութիւնը ըստ Ղազարի: Կրօնաւորութեան անկումն բարոյապէս: Լաւ կրօնաւորութիւն ի դէմս Թաթլոյ եւ նրա խրատը:—

Մինչեւ Ե. դարի համարեա կէսը, ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս և հայոց եկեղեցում եպիսկոպոսները ամուսնացած էին և կազմում էին աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասը՝ վարելով հոգեւոր տեսչական պաշտօններ: Իբրեւ բացառութիւն կային ամուրի եպիսկոպոսներ էլ, ինչպէս մերս. Արիստակէսն ուս. Գրիգորիսը—ս. Լուսաւորչի որդին և թոռն, Պաֆնուտիոսը Եգիպտոսի Աղէքսանդրիայում և Եւստաթէոսը՝ Փոքր-Հայոց Սեբաստիայում: Հայոց վերջին ամուսնացած հայրապետը ս. Սահակ Պարթևն էր, որ վախճանուեց Ե. դարի քառասնական թուերին և գուցէ

Յովսէփ Վայոցձորեցին, որովհետեւ նրա համար մեր պատմիչները ասում են, որ «ի քահանայից էր»։ Ե. դարում ամուրիութիւնը բարձր հոգեւորականութեան մէջ արդէն այնքան սովորական էր դարձել, որ նոր ամուսնացածները եպիսկոպոսի էին ենթարկւում, ինչպէս ս. Սահակի հակաթոռ Շմուէլը, Բլբլիշոն և Սուրմաղը, որոնց մեղադրում էին ի միջի այլոց ասելով, որ նրանք հայրապետանոցը լցրել էին կանանցով ու երեխաներով և նրանց ազդեցութեան տակ էին գործում։

Քանի որ եպիսկոպոսները ամուսնացած էին, իբրեւ աշխարհիկ հոգեւորականներ, ապրում էին քաղաքներում, բայց երբ ամուրիութիւնը պարտաւորական կանոն դարձաւ և եպիսկոպոսները, նրբացնելով կրօնաւորների կոշտ սքեմը, հազան այդ սքեմը և շրջապատուեցին կրօնաւորներով, ինքն ըստ ինքեան առաջ եկաւ նրանց քաղաքներում բնակուելու անյարմարութիւնը։ Հեռաւոր անապատներում չէր կարելի առանձնանալ, որովհետեւ իբրեւ եպիսկոպոս հոգեւոր տեսուչ ժողովրդի հետ անընդհատ յարաբերութեան մէջ էին։ Ուստի և քաղաքներից ոչ շատ հեռու վանքեր հաստատուեցին, ուր և բնակուեցին եպիսկոպոսները։ Այս եպիսկոպոսանիստ վանքերը հնումն կոչւում էին մայրաքաղաք վանք, մայրավանք, լավրա։ Այս սովորութիւնը է. դարում համարեա կանոն դարձաւ և մինչև ժ.Բ. դարը հայ եկեղեցում գործադրւում էր որպէս սրէնք։

Մենք գիտենք, որ կաթողիկոս ընտրող չորս Արքեպիսկոպոսների աթոռները հաստատուած էին Այրարատեանը՝ Բջիու, Սիւնեացը՝ Տաթևի, Գուգարացը՝ Հաղբատու և Շաւարշանինը՝ ու Թագէոս առաքելոյ վանքերում։ Գաւառական եպիսկոպոսական աթոռներն էին Արագածոտինը՝ Ամբերդի, Շիրականը՝ Հոռոմոսի, Գառնունը՝ Հաւուց թառի վանքերում։ Մեր նպատակից դուրս է բոլոր եպիսկոպոսական վիճակները և աթոռանիստ վանքերը թուել, որոնք բոլորն էլ քաղաքներից դուրս են, բայց հեռու չեն։

ԺԹ. դարի սկզբին նորից եպիսկոպոսական աթոռները տեղափոխուեցին քաղաքները, դրա պատճառը ժողովրդի կարիքին անմիջապէս հասնելու պահանջն էր և ժամանակի ձախօրդ հանգամանքների բերմամբ՝ վանքերի անշքանալն, աղքատանալն ու աւերակ դառնալը:

Միշտ տարակուսի առարկայ է եղել, թէ ներսէս Գ. Շինողը թողնելով Վաղարշապատի կաթուղիկէն, ուս. կոյսերի վկայականները է. դարում, ինչո՞ւ է շինում Վաղարշապատից միայն 4 վերստ հեռաւորութեամբ առապարում՝ Զուարթնոց կոչուած եկեղեցին: Այս տարակոյսը ես լուծուած եմ համարում՝ վերև յիշուած հանգամանքով և հետեւեալ բացատրութեամբ:

Վարդանանց պատերազմից յետոյ երբ Վաղարշապատն ու կաթուղիկէն աւերակ էին դարձել, Վահան Մամիկոնեանը մօր կողմից լինելով ս. Սահակ պարթևի թոռն, իւր մօրենական պապերի դաստակերտի վերայ խնամք տանելով՝ կաթուղիկէն վերաշինեց իւր սննդակից Ղազար փարպեցուն վերաշինութեան հոգաբարձ կարգելով. կաթուղիկէն մօտ կրօնաւորների մենաստան էլ շինեց, բնակեցրեց այնտեղ կրօնաւորներ ու նրանց վերայ վանահայր կարգեց նոյն Ղազարին:

Ասողկից ¹⁾ առնելով՝ ոմանք կարծում են, որ Վաղարշապատի կաթուղիկէն մենաստանի վերածուած ժամանակ Սուրենայ անապատ էր կոչուում: Ասողիկը ասում է. «ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ (Վահան Մամիկոնեան) զմեծ կաթուղիկէ եկեղեցին, որ ի Հայս, վերստին մեծապէս նորոգեաց զդասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով, — որ Սուրենայ անապատս ասի. վերակացու նոցա կարգեալ զՂազար Փարպեցի ճարտասան և պատմագիր:» Զաքարիա սարկաւազը կարծում է, որ Յովհաննայ վանքն է Սուրենայ անապատը: Ըստ Զաքարիայի՝ Կարբու մօտ Յովհաննայ վանքը սկզբում կոչուում էր Սիւղի կամ Սովի վանք, Սիւղին կամ Սովին, փոփոխութեան ենթարկուելով

1) Ստեփ. Տարոնեցւոյ պատմ: Ս. Պ.բուրգ 1885 եր. 82.

հնչման կողմից կոչուեց Սուրենայ վանք, անապատու Ուրեմն, ըստ Զաքարիայի, Ղազարը Կաթուղիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ լինելով՝ էր միանգամայն Սուրենայ անապատ կոչող Յովհաննայ վանքի վանահայր։ Այս անհաւանական կարծիքը հանգ. Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը մէջ բերելով՝ դրական բան չի ասում, այլ աւելացնում է որ, ոչ թէ Կաթուղիկէն է Սուրենայ անապատ կոչուել, այլ այն մենաստանը, որ Վահանը շինեց իւր վերանորոգած Կաթուղիկէի մօտ ¹⁾։

Ղազարը Ե. դարի վերջին գրելով ²⁾, որ Վահանը վերաշինեց Կաթուղիկէն ու ս. կոյսերի վկայարանները, որ իրանից երկու հարիւր տարի առաջ շինել էին իւր նախնիք, հաստատում է այն ազգային պատմական վաւերականութիւն ստացած աւանդութիւնը, թէ յիրաւի, ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Գ. դարի սկզբում շինել է այդ տաճարները։

Ղազարը, իբրեւ ժամանակակից պատմիչ և գլխաւոր գործիչ, չի ասում, որ Կաթուղիկէն կամ նրա մօտ շինուած մենաստանը կոչուել են Սուրենայ անապատ։ Սուրենայ անապատ անունը յիշում է միայն Ասողիկը Ժ. դարում, Ղազարից 5 դար յետոյ։

Մենք կարծում ենք, որ Կաթուղիկէն Ղազարի օրով Սուրենայ անապատ չէ կոչուել, դուցէ այդպէս կոչուում էր Ասողիկ օրով, եթէ, «— որ Սուրենայ անապատ ասի», միջանկեալ նախագասութիւնը յետին գրիչների աւելագրութիւն չէ, որոնց օրով Կաթուղիկէն իբրեւ կրօնաւորների ապաստանարան, իւր անշքութեան ժամանակ Ը.—Ժ. և յետին դարերում կարող էր ճանաչուել իւր Սուրէն անունով վանահայրերից մէկի անունով։

Այս մեր ենթադրութիւնը հաւանական է դառնում և նրանով որ Ասողիկը գրում է «զմեծ Կաթուղիկէ եկե-

1) Ստորագրութիւն էջմ. Ա. հատ. տպ. ի կաթղ. էջմ. 1842. 81—82։

2) Թուղթ Ղազարայ Փարպ. եր. 196. տող 31—32։

դեցին . . . նորոգեաց . . . , — որ Սուրենայ անապատ ասի» . «նորոգեաց» անցեալ ժամանակին է պատկանում, «ասի» բացատրական նախադասութեան բայը՝ ներկային։ Թէ «որ Սուրենայ անապատ ասի» նախադասութիւնը աւելագրութիւն է, ցոյց է տալիս գրութեան ռուս Ստոլիկը գրելով, «զգասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով», պէտք է անմիջապէս հետեցնէր «վերականգնու նոցա կարգեալ զՂազար . . . , բայց տեսնում ենք ընդ միջումն և միջանկեալ. — «որ Սուրենայ անապատ ասի» . բացատրական նախադասութիւնը ներկայ ժամանակով։

Մենք թոյլ տուինք մեզ, մեր նպատակից այս շեղումն, որպէս զի ցոյց տանք Սուրենայ անապատի և Կաթողիկէի առնչութիւնը. իսկ Կաթողիկէն իբրեւ մենաստան նշանաւոր է մեր նպատակի համար, որովհետեւ այդ մենաստանի վանահայր էր իւր դարի նշանաւոր պատմիչ Ղազար Փարպեցին, և վանահայր Ղազարը տալիս է իւր դարի կրօնաւորների բարոյական նկարագիրը։ Ղազարի օրով աւերակ Վաղարշապատում հնարաւոր էր մենաստան և կրօնաւորների բնակութիւն։ Անցաւ մօտ 2 դար. Վաղարշապատը, հաւանական է, սկսեց նորից շէնանալ, եթէ ոչ քաղաք՝ գոնէ մարդաշատ աւան դառնալ։ Վերաշինուեցին ս. Հովնիսիմէի և ս. Գայիանէի վկայարանները, Կաթողիկէի փայտածածկ տանիքը փոխուեց. հոյակապ քարեայ կամարների վերայ բարձրացաւ վայելուչ քարեայ գմբէթ։ Կաթողիկէն այլևս անապատ չէր, այլ ժողովրդական տաճար։ Ներսէս շինողը՝ որպէս նրբանկատ մարդ՝ անյարմար գտաւ բազմաթիւ կրօնաւորների քաղաքի կենդրոնում Կաթողիկէի մօտ բնակութիւնը, քաղաքից բաւական հեռու առապարում շինեց Զուարթնոց եկեղեցին, այնտեղ բնակեցրեց երկրային զուարթուն կրօնաւորներին, որ աշխարհի հրապոյրներից հեռու՝ երկնային զուարթունների նման կեանք վարեն։

Ներսէս Շինողի այս հեռատես գործողութիւնը ժամանակակից Սեբէոսը ուրիշ կերպ է բացատրում. նա ասում է, որ Ներսէսը Զուարթնոց եկեղեցին շինեց առա-

պարում, որովհետեւ ըստ աւանդութեան Տրդատը մինչև այդտեղ ընդ առաջեց և, Լուսաւորչին, երբ նա, Արտաշատի Խորվիրապից ազատուած, վերադառնում է Վաղարշապատ: Իսկ Սիմէօն կաթողիկոս երևանցին ժէ. դարում, կարծում է, որ Ներսէս Շինողը Զուարթնոց եկեղեցին շինել է նսեմացնելու համար կաթողիկէի նշանակութիւնը, ուստի և ասում է. «Տէր Ներսէս շինողն ի Տայր դաւառէ, ամս ի. Սա շինէ զսուրբն Գրիգոր խոշ էջմիածնի, որ այժմ հանգուցեալ է» (Զամբռ տպ. ի ս. էջմ. 1873. եր. 13): Իսկապէս Ներսէս Շինողը շինել է Զուարթնոց եկեղեցին Վաղարշապատում ապրող կրօնաւորներին այնտեղ բնակեցնելու համար: Եւ Ներսէսի պէս խստակրօն, նրբանկատ և գիտուն մարդը ուրիշ կերպ էլ չէր կարող վարուել: Աշտիշատի ժողովը, գումարուած 365 թուին Մեծն Ներսէսի ու Արշակ թագաւորի ձեռներեցութեամբ, անհրաժեշտ կանոն է դնում և սահմանում, որ կրօնաւորների մենաստանները, եղբայրանոցները և յատկանշակաց խրճիթները քաղաքներից և շէններից հեռու լինեն¹⁾: Այս ժողովը յիշում է Փաւստոս Բուզանդն էլ: Մեր կանոն գրքերը Փաւստոսից ու Խորենացուց առնելով՝ Աշտիշատի ժողովի որոշումները յօդուածների վերածելով գրում են. «վեցերորդ, կրօնաւորք այնր ժամանակի սկսեալ էին դատարկաշրջիկ լինել և ոմանք ի նոցանէ նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի. և բազումք հանապաղօրեայ ի գեօղս բնակէին իբրև ի վանս: Այսմ կամելով դարման տանել՝ հրամայեաց (Ներսէս Մեծն) շինել զերիս դասս բնակութեան կրօնաւորաց յանապատ տեղիս. առաջին՝ զեղբայրանոցս կամ վանս միաբանակեաց կրօնաւորաց. երկրորդ՝ զմիայնանոցս, այսինքն զայնպիսի վանս, յորս թէպէտ և բազումք բնակէին, բայց առանձինն ճգնէին և երրորդ՝ զառանձնակեցաց խրճիթս բազումս. և յամենայնի ի սոսա կարգեաց կանոնս:—Ահա այս բաները ի նկատի ունելով՝ Ներսէս Շինողը Վաղարշապատի

1) Մովսէս Խոր. գիրք Գ. գլ. Ի:

առապարում, քաղաքից 4 վերստ հեռու շինեց Ջուարթնոց եկեղեցին, որպէս եղբայրանոց կամ վանք միաբանակեաց կրօնաւորաց:

Հարուած աղեղը շուտ է խորտակուում: Ոչ մի հաստատութեան մէջ նպատակի խեղաթուրումն այնպէս արագ չէ կատարուում, ինչպէս կրօնաւորութեան մէջ: Դ. դարի սկզբում սկսուած կրօնաւորութիւնը, ի հարկէ մեծ ոգևորութեամբ և խստակեցութեամբ, 365 թուին այսինքն մօտ 50 տարուայ ընթացքում կրօնաւորները սկսել էին դատարկաշրջիկ լինել, քաղաքներում և գիւղերում բնակուել, որքան տեւեց Աշտիշատի ժողովի կանոնների բարեբար աղբեցութիւնը, դարձեալ սակաւ, 50 տարի չէր անցել, որ Շմուէլի, Բրբիշոյի և Սուրմակի պէս փառամօլ, շահասէր և զեղծ մարդկանց օրով եկեղեցու պայծառութիւնը նսեմացաւ ու կրօնաւորական կարգերը խանգարուեցին: Չընայելով, որ կրօնաւորութիւնը իւր բարոյականի կողմից այսպիսի անհաստատ դրութեան մէջ է եղել, բայց չկայ մի հաստատութիւն, որ չեղուելով իւր բուն նպատակից, կարողանար դիմանալ այնպէս, ինչպէս դիմացել է կրօնաւորութիւնը, թէև այլանդակուած:

Դէպի կրօնաւորութիւն հրապոյրը միշտ եղել է: Հին դարերում կրօնաւորութիւն ընդունելով ստրուկները ազատում էին. կրօնաւորութիւն ընդունելով ազատում էին և զինուորութիւնից: Անտուն, անտէր, անգործ, և օրական հացի կարօտ աղքատները կրօնաւորութեամբ ապահովում էին իրանց կեանքը և պատսպարան էին գտնում: Կային մարդիկ էլ, և դրանք մեծ թիւ էին կազմում, որոնք առանց երկրաւոր նկատումների, միայն հոգեկան անգործութիւն և հոգու փրկութիւն վաստակելու, երկնային արքայութեան համար թողնում էին աշխարհը իւր հրապոյրներով, բայց աւագ, դրանցից մեծագոյն մասը կորցնելով երկրաւորը, երկնայինին էլ չէին հասնում:

Ղազար Փարպեցին, իբրև Կաթուղիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ և այնտեղի աբեղաների ու կրօնաւորների վերակացու, շատ տխուր գոյներով է նկարագրում

նրանց. որից երևում է որ հայ կրօնաւորութիւնն էլ բացառութիւն չէր կազմում ընդհանուր կրօնաւորութիւնից։

Ղազարը ասում է. «Եւ չիցէն արդեօք արեղեանդ «Հայոց արժանի ողբոց, արտասուաց և բազում սգոյ— «Համբաւել զանպիտանս, խօսել առ նախանձու զանարժեանս¹⁾ . . . ի հաւատոյ և յուսմանէ տգէտք երևին, «ի գործս ծոյլք և անժոյժք. յորոց ըստ տգիտութեանն, «որ ի նոսա, և անկարգ ըստ վարուց՝ այդպիսի իսկ արդարեւ աղանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յօդուածոց «առասպելաբանութեան, թէ ըստ «խողի հարսնացելոյ «կոյաջուր բաղանիք»²⁾։

« . . . իսկ արեղէնքս առ դառնաշունչ նախանձու, որ «միացեալ է ի սիրտս նոցա . . . ըստ ասացածի մարդաբէին՝ «Յղանան զցաւս և ծնանին զանօրէնութիւն . . . : «Եթէ յանկարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն «ի նախանձուէ։ Եթէ տեսանեն զոք ի ժողովրդեանէն, եթէ «գովէ, ծաղր առնելով ամաչեցուցանեն։ Արդ լուել ինչ, «ասեն, չգիտէ և ընդվայր աղաղակէ և քրքուի . . . : «Նստին գլխարկեալք պատատեալ, որպէս համր, երեսօք «որպէս առ հօտեալ դիական, պապանձեալ դե»³⁾։

« . . . Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի, ցանգ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ոչ ապաքէն ի տեղւոյն ի տեղի արեղեանդ Հայոց «Հալածական արարին։ Ո՞չ զլուսաւորին և զտգիտահալած «գրեանս նորա՝ առ անգիտութեան փաթաղ-իկէս կոչէին «և այլ բազում իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս «այլոց ամօթոյ՝ զխաբէական զեպիսկոպոսութիւնս^{*)} նման «դեղոյ մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին։ Որոյ ի ժամ

1) Թուղթ Ղազ. Փարպ եր. 190. տող 12—14։

2) Նոյն. եր. 163. տող 14—24։

3) Թուղթ Ղազարայ Փարպ. եր. 200. տող 14—24։

*) Ըստ աւանդութեան Մովսէս Խորենացին իւր խորին ծերութեան ժամանակ Բագրևանդի եպիսկոպոս կարգուեցաւ—Հայոց կրօնաւորներից հալածուած Մովսէսը, ծաղիկալ գնում է Օշական,

«վախճանին զինչպիսի ահաւոր նզովս գրով ի վերայ գլխաւ
«ւորաց քահանայութեանդ ասացեալ է, ձեզէն իսկ դիտէք
տեղեկացեալք»¹⁾։

Ղազարի «երանելի փրկիստօրոյ Մովսէսը», ինչպէս նա
է նկարագրում, Մովսէս Խորենացին է, հեղինակը յայտնի
ողբի, որը, որքան հետեւողութիւն համարուի ու Գրիգոր
Աստուածաբանի նման մի գրուածքին, այնու ամենայնիւ
դառնացած սրտի արտայայտութիւն է, որ գրել է Յու-
նաստանից վերադառնալուց յետոյ, Աստուածաբանի գըր-
ուածքների ուսումնասիրութեան տպաւորութեան տակ,
տեսնելով իր բարերար Սահակին և Մեսրոպին վախճան-
ուած, եկեղեցու բարեգարդութիւնը խանդարուած և եր-
կիրը աւերակ դարձած։ Այսպիսի դրութեան մէջ լքուած,
անուշադիր մնացած Մովսէսը գրելով իւր յայտնի ողբը
նրա մէջ անմտան չէ թողնում և կրօնաւորներին՝ բնորո-
շելով նրանց, «կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնա-

ջրաղացականութիւն է անում և միևնոյն ժամանակ դարբութիւն անե-
լով իւր մեծ վարդապետի գերեզմանի վերայ շինուած եկեղեցում,
մխիթարութիւն գտնում։ Ժամանակի կաթուղիկոս Յովնան Մանդա-
կունին, որ նոյնպէս ու Մեսրոպի կրտսեր աշակերտներից էր և
Մովսէսի ընկերը, Օշական է գալիս և ու պատարագ մատուցանում
իւր վարդապետի գերեզմանի վկայարանում, ծաղեալ ջաղացական
Մովսէսը դպրապետ է կանգնում և յօրինելով երգում է «Ընարեալդ
յԱստուծոյ, ով երջանիկ սուրբ քահանայ» մեղեդին։ Հիանում է
հայրապետը հրգի իմաստով և դաշնակաւորութեամբ, յանձին ջրա-
ղացականի ճանաչում է իւր ընկեր և աշակերտակից Մովսէս Խորե-
նացուն, կարգում է նրան Բագրեանդի եպիսկոպոս։

Ղազարը գրելով «յաղագս այլոց ամօթոյ զխաբէական զկալիս-
կոպոսութիւնս նման զեղոյ մահու արքուցեալ որբոյն հեղձուցին»,
տկնարկում է այն հանգամանքը, որպէս թէ առ ամօթոյ ձեռնադրե-
լով եպիսկոպոս, նրա բողոքի ձայնը կտրեցին, խեղդեցին։

Ղազարի այս գրուածքից երևում է, որ Մովսէսը իրանից առաջ է
վախճանուել—եթէ փրկիստօրոյ Մովսէսը Մովսէս Խորենացին է, և
ահաւոր նզովքը նրա յայտնի ողբը, ուրեմն նրա ժամանակի գաղտ-
նիքը դեռ լուծուած չէ։

1) Թուղթ Ղազ. Փարս. եր. 202 տող 1—10։

փառք, պատուասէրք քան աստուածասէրք»¹⁾։

Ղաղարի նկարագրութեան մէջ կարևոր տեղ է բռնում՝ նաև Խորհովիկ թարգմանչի գալու մասին Հայոց արեղաների վրդովմունքը, արեղաների, որոնք, «որպէս ի վերայ թշնամույ ընդդէմ՝ զինեցան, ասելով. «Ահա մեր գայ միւս ևս թարգմանն. և օրհնելոյն ի հեռաստանէ լուեալ զդռնչիւն մահաճայն աղեղանցն, աղօթեաց առ բարձրեալն և վաղվաղակի ընկալաւ զինդիրն որում և տենչալի նշխարաց այլք և ոչ մեք, արժանի եղեն ընդունելութեան»²⁾։

Հայոց արեղաներին, պարեգօտաւորներին ու կրօնաւորներին բնորոշող հատուածները թէ՛ Ղաղարի թղթից և թէ՛ Մովսէս Խորենացուց քաղուածօրէն բերինք, որ ընթերցողները իսկական աղբիւրից առնեն իրանց ծանօթութիւնը՝ թէ՛ դրանք, — Ղաղարն և Խորենացին ինչ հանգամանքում՝ ինչ տրամագրութեամբ են գրել. և հայ կրօնաւորութիւնը դատելիս՝ որոշ չափ պահենք և վերապահութեամբ ընդունենք Ղաղարի և Խորենացու տուած փաստերը։

Ըստ մեզ, ինքն. — Ղաղարը — ենթարկուած լինելով արեղաների քամահրանքին, անպայման անաչառ ամբաստանող չէ, իբրև շահագրգռուած մարդ. անշուշտ, նրա դրուածքի մէջ կիրք կայ։

Ղաղարի գրուածքից երևում է, որ նա կրակոտ, անհանգիստ, դիւրագրգիռ, միշտ բողբոջ, միայն իրան անմեղ ճանաչող մարդ էր։ Այդպիսիները դործի մարդ չեն. իրանց եռանդը, տաղանդը, եթէ ունեն, սպառում են միայն ուրիշներին դատաւիտելով, ուրիշների ասածներին, արածներին չը հաւանելով, անցկացնելով և սեւացնելով իրանց օրը ուրիշներին խժեժելով։ Այժմ՝ ևս պակաս չեն այդպիսիք և Ղաղարը այդպիսիներից մէկն էր. նա մեղադրում է իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանին էլ Յով-

1) Խորեն. գիրք. Դ. գլ. ԿԸ,

2) Թուղթ Ղաղ. Փարպ. Էր. 202. տող 16—22,

հան կաթուղիկոս Մանգակունուն էլ։ Առաջինը՝ հայ իշխանների մէջ՝ ամենից քաջը, խելացին և քաղաքագէտն էր. երկրորդը հայրապետների մէջ նոյն յատկութիւններով օժտուածը։ Եւ այդ ինքն Ղազարն է ասում իւր պատմութեան մէջ։

Ղազարը իրան արդարացնելով կրօնաւորների բացասական յատկութիւնները նկարագրելիս՝ երկու հրեք բառով ներկայացնում է հայ կրօնաւորների քաղաքացիական վիճակը. նա ասում է. «պարեգօտաւորք ազատեալք են ի ֆրիստոս»¹⁾։ Այս գրում է նա Վահանին՝ կամենալով հասկացնել նրան, որ եթէ ինքն ժամանակին նրա ծառան ու ստրուկն է եղել, այժմ, իբրեւ պարեգօտաւոր կամ կրօնաւոր՝ ազատ է. ուրեմն և Վահանը իրաւունք չունի նրա հետ, որպէս ստրկի հետ վարուելու։

Ղազարը իւր պատմութեան մէջ ջոկ մարդ է, թղթի մէջ՝ ջոկ։ Թղթի մէջ բացի իրանից բոլորը վատ են և խաւար, մինչև անգամ իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանը և Յովհան Մանգակունին, որոնք պատմութեան մէջ լաւ և լուսաւոր են, որոնցով նա ոգևորւում է։ Եթէ այս լուսաւոր և լաւ մարդիկն էլ հալածիչների կարգումն են, կը նշանակի Ղազարն էլ շատ անմեղ գառն չէր, և եկեղեցին չէ յիշում նրան իւր սրբերի կարգում։

Ղազարը անգոսնում է հայ հոգևոր վարչութիւնը, որովհետեւ, մինչ պարսիկներն անգամ եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, ինքն ոչ միայն եպիսկոպոս, այլ քորեպիսկոպոս էլ չէր²⁾։— Նա մոռանում է, որ կրօնաւորները իրաւունք չունէին եկեղեցական աստիճաններ ստանալ. նա մոռանում է, որ եպիսկոպոսը պարտաւոր է հեղ, խոնարհ լինել, մինչդեռ Ղազարը ըմբոստ և ամբարհաւած ոք է հանգիստնում նոյն իսկ իւր գրաւածքով։ Եպիսկոպոսութեան ձգտող կրօնաւորը փառասէր և կենցաղասէր պէտք է լինի. և Ղազարը այդպիսի ոք էր։ Ղազարից դա-

1) Թուղթ Ղազար Փարպ. եր. 188. տող 5—6։

2) Նոյն եր. 193։

տապարտուած կրօնաւորները այդպէս էլ համարում էին ու ասում. «գամ մի պիղծ ոք է և չարագործ Ղազարայ վանք անդ են. և սիրէ զնոսա»¹⁾։

Որքան և Ղազարի և Խորենացու կրօնա նկարագրութիւնը համարենք հետեանք այն հալածանքին, որին նրանք ենթարկուած էին հայ կրօնաւորների կողմից, բայց այնուամենայնիւ դրանց մէջ կայ որոշ, և արդէն ուրիշ ազդիւրներով հաստատուած ճշմարտութիւն. ինչպէս բոլոր ազգերի, նոյնպէս և հայոց արեղաները, կրօնաւորները և պարեգօտաւորները նախանձստ, անբարեացակամ, տգէտ, խմաստութիւն և դրքեր ծաղրող, գիտուններին հալածող, զրպարտիչ, անուանարկող և չարախնդաց մարդիկ են եղել։ Ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս և հայ խոտակրօնները նեղսիրտ անհամբեր, դժուծ, դիւրագրգիռ, ամբարհաւած, փարիսեցական բարեպաշտութեան արտաքին ձևերով պանծացող և ուրիշների թեթև զանցառութիւնը խոշորացնելով հռչակող ու դատաւիտող մարդիկ են եղել։ Այս անում էին նրանք՝ իրանք փառաւորուելու և ուրիշին անուանաւելու համար։ Դեռ նախնիք ասել են, միս ուտելը մեղք են համարում, բայց եղբայրներին հանապազ գիշատելիս (բամբասանքներով ու զրպարտութիւններով) չեն խղճահարում։

Մի Ղազար, որի մասին կրօնաւորները ասում էին, «Մանուկ մի հոգաբարձ տեղւոյդ չկարէ առնել»²⁾ թող այլ ամբաստանութիւնները, և մի Մովսէս Խորենացի, որի գրուածքները «փաթաղ—իկէս էին կոչում կրօնաւորները հեգնելով, կարող էին ամբողջ հայ կրօնաւորութիւնը սեպնել։ Բարեբաղդաբար աւանդութիւնը տալիս է մեզ Ե. դարի լաւագոյն կրօնաւորների նկարագիրն էլ յանձինս Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ Թաթուլի ու Վարդապետի³⁾, որոնք իրանց հետեւողներով Վարդանանց պատերազմից

1) Թուղթ Ղազ. Փարպ. եր. 195։

2) Թուղթ. Ղազ. Փարպ. եր. 197։

3) Վարդ Սրբոց հատ է. եր. 22—23։

յետոյ առանձնանում են Գաբրիելան գաւառի սահմանում, Կաղզուանից ոչ հեռու, Վիշապաձորի քարանձաւների մէջ:

Թէ լաւ վանահայրը ինչպէս պէտք է կառավարի իւր միաբաններին, ինչ է նրա պարտքը: Վանականները ինչպէս պէտք է վերաբերուեն գէպի իրանց վանահայրը և ինչպէս կենցաղավարուեն— տեսնում ենք ս. Թաթուլի խրատի մէջ, որ ըստ աւանդութեան՝ ասել է նա, երբ ծերութեան պատճառով հրաժարւում էր վանահայրութիւնից և առաջարկում, որ կրօնաւորները Թումասին ընտրեն վանահայր:

Թաթուլը ժողովելով եղբայրներին—կրօնաւորներին— պատուիրում է, որ Թումասին ճանաչեն հասարակաց հայր և ամեն բանում հնազանդ լինեն—[Թէ Տիրոջը ծառայելիս և թէ միմեանց սիրելիս: Թումասին էլ առաջ կոչելով աւանդում է նրան կրօնաւորական կարգի կանոնները և պատուիրում, որ նա էլ իբրև միաբանութեան առաջնորդ՝ երկայնամիտ, ողորմած լինի, որ կարողանայ շահել եղբայրներին: Ինչպէս անունով հայր ու առաջնորդ է, գործով էլ առաջնորդ հանդիսանայ:

Աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն աշխարհաբառ մէջ բերել Թաթուլի խրատը¹⁾ առ Թումաս, որը, որքան և պատմական հաւաստիք չունենայ, այնուամենայնիւ իւր մէջ ամփոփում է լաւ կրօնաւորութեան և լաւագոյն վանահայրութեան իսկական պատկերը, Այդ խրատը ամփոփումն է այն մտքերի, որ արտայայտել են նշանաւոր հայրերը և սրօնք գանւում են Հարանց վարքի մէջ՝ Նեղոսի և ուրիշների անունով:

Թաթուլը վանահօր պարտքը այսպէս է որոշում.

«Հասարակաց հայր ես, հայրաբար վարուիր: Ամեն բարեձեւութեան օրինակ հանդիսացիր եղբայրներին, Ուսուցանելով խրատիր, սիրով մխիթարիր, յուսով դարմանիր:

1) Վարք Սրբոց հատ. է. եր. 26—32:

«Որդեակ, ինչ որ եղբայրներիցդ պահանջում ես, առաջ դու կատարիր: Դիչ խօսիր, արդիւնք չատ ցոյց տուր: Թող գործդ լինի քարոզող:»

«Առաջնորդը ծնող է ու բժիշկ. հիւանդը կարօտ է սիրոյ և առողջութեան: Որդեակ, նրան, որ պատահաբար է սխալուում և ոչ սովորաբար, մի պատժիր, այլ հոգեւոր ցաւակցութեամբ բժշկիր: Մանկագոյններին հնազանդութեան և աշխատասիրութեան վարժեցրու, ձերերին սորվեցրու սաղմոսերգութեան, ձեռքի վաստակի և մանուկների համար բարի օրինակ լինելու:»

«Հոգեւոր առաջնորդը աստուածային հուր է - լուսաւորող, մաքրող և ջերմացնող: Նա պէտք է ապականարար ախտը այրի, գիծութիւնը ցամաքեցնի և կրօնաւորական կարգով քննի, և ոսկու պէս զտելով՝ անաղարտ սրբութեամբ եղբայրներին Աստուծոյ ընծայի, որ ինքն էլ տասն քաղաքների վերայ թագաւորի:»

«Կրօնաւորները միս և գինի չը պէտք է գործածեն, նրանք միայն պէտք է գործ անեն, որոնց անհրաժեշտ է: Պէտք է ժուժկալ լինեն՝ որքան հարկաւոր է, յուսով աղօթեն, հաւատով աշխատեն և գոհ սրտով ճաշակեն:»

«Որդեակ, բերանիցդ նզովք գուրս չգայ: Խրատը բարկութեամբ չը խօսես՝ որ սխալուած եղբայրը խրատի սաստկութիւնից չընկղմուի: Աղօթելու տեղը հասնելիս՝ երեք կամ՝ աւելի անգամ ծունր դիր, գետնամած Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրիր, և ապա սկսիր պատշաճի սաղմոսը: Մի պղտորիր սրտիդ խորհուրդը: Շատախօս մի լինի, ձեռքդ մի շարժիր: Դէպի արեւմուտք մի դառնար, աչքդ պարարելու համար շուրջդ մի նայիր:»

«Որդեակ, եղբայրներիդ հետ իշխանութեամբ մի վարուիր, և ինչ որ դու չես կարող ասել՝ մի պահանջիր եղբայրներիցդ: Տեղ մէկ մէկ շուղարկես, այլ երկու երկու, եթէ մէկը գլորի, ով կըլինի կանգնեցնող: Եթէ եղբայրներից մէկը ախտանայ հոգով, թէև շատ բժշկութեան պէտք լինի, միայն սրբութիւնը արգելիր (միայն հաղորդուելը արգելիր), միւս կարգերը եղբայրների հետ թող

պաշտի։ Երկիւղածը սիրուց աւելի կը պատկառի քան պատուհասից։ Զգեստը լինի, ինչպէս որ պատահի, և այնչափ, որ վտանգի առաջը առնի։ Պատարագի և միւս ժամերգութեանց ժամանակ մարմնաւոր կամ ձեռքի աշխատանքը դադարեցնու։

«Որդեակ, երբ եղբայրներիդ մէկը ստահակում է, մի թողնիր որ կորչի։ Նրա չար վարքին և ատելի գործերին համբերիր, ինչպէս որ համբերում է քո պարզ հոգին՝ մարմնիդ, ախտակից լինում։ Բաւական չէ միայն համբերելը, օգնիր, որ զգաստանայ։ Առանձին յանգիմանիր, ծերերի առաջին՝ աղաչիր, եղբայրների մէջ՝ խրատիր։ Գուցէ դառնայ իւր ստահակութիւնից։ Երկիւղածին մեծարիր։ ստահակին՝ խրատիր, պահանջիր՝ որ առաւօտ երեկոյ խօստովանեն։

«Արգելիր ծաղրը, կատակը և ցոբաբանութիւնը։ Մանուկներ մի ժողովիր, թէ չէ, շուտով կը յաղթուես»։

Ս. Թաթուլի, Վարոսի և Թումասի յիշատակը մօնում է Եկեղեցին հոկտեմբեր ամսում ու Գրիգորիսի Ազունից կաթուղիկոսի նշխարաց գիւտի մօնին՝ եօթն խոտաճարակաց հետ։

(Կը շարունակուի)

Յուսիկ եպս.

